

Fıkh-ı Ekber Risaleleri

Dr. Arif AYTEKİN

Özet:

İslam'ın inanç esaslarını ifade eden "Akaid Risaleleri", İslam âlimlerince Dinin Kur'an ve Hadis gibi iki temel kaynağı esas alınarak yazılmıştır. Bu şekilde hem iman edilecek hususların doğru ve eksiksiz bir şekilde belirlenmesi ve hem de bir takım batıl inançlar karşısında Müslümanların inanç esaslarının korunması gibi temel ihtiyaçlar karşılanmıştır. Bu konuya ilk defa ilmî bir disiplin ölçüsünde bakan, İmam Ebu Hanife olmuştur. İmam, bu disiplinin adını da "el-Fıkhü'l-Ekber" olarak koymuştur. Ancak bu konuda ona atfen yazılan metinlerin korunmasında bir takım problemler görülmüştür. Günümüze kadar gelen ve Dinin bir klasiği olarak bundan sonra da yaşayacak olan bu ilmî metinlerin "Tenkitli Neşir" usulü ile yeniden ele alınması ve problemlerin giderilmesi gerekmektedir.

Anahtar Kelimeler: Temel kaynaklar, Akide, Risale, Fıkh-ı Ekber, Tenkitli neşir.

Abstract:

The basic principles of Muslim Creed have been deduced from the essential sources as the Holly Quran and Traditions by the Muslim scholars and titled " al- Fikh al-Akbar ". Thus the earliest articles on Islamic Creed had been maintained in one hand, and on the other hand the Beliefs of the Muslim peoples has been protected against of some destructive currents in the community.

These earliest articles had been written by disciples of Ebu Hanife in this field- study and then came the others. It is a matter of fact that all these earliest articles must be criticized and editioned once again.

Key Words: Creed, al-Fikh al-Akbar, essential sources, to protect, article, to deduce, critical edition.

Giriş:

Hız. Peygamber döneminde Müslümanlar, ister hukukî olsun ister itikadî olsun, meselelerini bizzat Hız. Peygambere sormak suretiyle yahut vuku bulan bir olay üzerine Hız. Peygamberin yaptığı açıklamalar ile halletmiş oluyorlardı. İtikadî meseleler daha çok kabir azabı, ahiret ahvali ve kader gibi konular etrafında kendini gösteriyordu.¹ Hız. Peygamberden sonra, Hulefa-i Raşidin döneminde ise olaylar ve meseleler daha da artmıştı. Bu dönemde özellikle itikadî meselelerin başında iman, ilahî adalet, tekfir ve imamet gibi, fertlerin toplumsal ilişkilerini derinden etkileyen önemli hususlar² gündeme geldikçe bu meseleleri de önde gelen fakih Sahabiler çözümlüyordu. İslam coğrafyası genişledikçe yeni müslüman olanlarla birlikte çeşitli dinlere, mezheplere ve değişik kültürlere ait meseleler de İslam toplumuna girmekte idi. Öyle ki bu yabancı inanç ve düşüncelere karşı İslam akidesini savunma ihtiyacı belirmişti.³ Bilindiği gibi, Hız. Osman'ın şehadeti hadisesi, Cemel ve Sıffin olayları ile başlayıp İslam toplumunda daha sonraları siyasî ve ilmî hüviyette gelişen bir takım cereyanlar kendini göstermeye başlamış, diğer yandan kelâmî ve felsefî metotlarla çalışan bir takım bidat ehli gruplar ortaya çıkmıştı. Ehl-i sünnet dışı kalan bazı mezhep ve fırka mensupları, Kur'an ve Hadis'ten çıkardıkları nasları kendi görüşleri doğrultusunda tevil ve hatta tahrif etmeye yelteniyorlardı. Hiç şüphesiz yok ki bu kişilerin delilleri daha çok aklî ve üslupları da felsefî yahut beşerî idi. İşte bidat fırkalarının bu tutumları karşısında Ehl-i Sünnet akidesinin de naslar muvacehesinde, beşerî üslup içinde yeniden ifade edilme ihtiyacı duyulmuş olmalıdır. Bu noktadan hareketle "el-Fıkhu'l-Ekber" risalelerinin tasnif edilmeye başlandığı bilinmektedir.⁴ Fakat bu tasnif hareketlerinin öncesinde, batıl inançlara karşı yazılan reddiyeler gelmektedir. Sahabe döneminden

¹ - Hadis kitaplarında Kader hakkında mevcut olan "Kitap" ve "Bab" altında verilen Hadislere bakılınca bunlar çok açık bir şekilde görülecektir. Kabir azabı, Cennetlikler ve Cehennemlikler, Müşrik çocuklarının durumu vb. konularda insan sorumluluğunu da gerektiren meseleler geniş yer tutmaktadır.

² - İslamda ilk fikri hareketler ve Şia, Havaric ve Mutezile gibi mezhepler ile bunlara bağlı fırkalar ortaya çıkıyordu. (Bkz. Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi, II/433-558; Prof Dr. Saim Yeprem, İrade Hürriyeti ve İmam Matürîdî, 3. baskı, s.154-159)

³ -Doç. Dr. Ramazan Altıntaş, Ebu Hanife'nin Kelam Metodu ve "el-Fıkhu'l-Ekber" adlı Eserine Yöneltilen Bazı İtirazlar, İslami Araştırmalar Dergisi, cilt 15, sayı 1-2/ 189-190

⁴ - Bu konuda daha geniş bilgi için bkz. : el-Bağdâdî, s.21 ; eş-Şehristânî, el-Milel (el-Fasl kenarında) 1, 54, 57, 62, 144 ve 195; eş-Şâtîbî, el-i'tisâm, II, 220: Zâhid el-Kevserî, Tebyinu kezbi'l-müfterî mukaddimesi, s.10, 12, s. 121, 123; A.J. Wensinck, Muslim Creed, s.105.

sonra Tabiun ve Etbâuttabiin dönemlerinde itikadî konularda münakaşalar olmuş ve batıl inanç sahiplerine karşı cevap sadedinde söz konusu reddiyeler yazılmıştır. Hasan el-Basri (ö.110/ 728), İmam Ebu Hanife (ö. 150/ 767) ve onlardan sonra hicri 4. yüzyıla kadar, Ehl-i sünnet önderlerinin reddiyeleri ve müdafa sadedindeki görüşleri kaleme alınmaya başlanmış, böylece İslam Akaidesini müdafa eden ilk risaleler ortaya çıkmış oluyordu.⁵ Yaklaşık üç asır boyunca ortaya çıkan meseleler ve yapılan münakaşalar, bundan sonra kaleme alınacak olan Akaid Risalelerinin de genel çerçevesini belirlemiş sayılırdı.

İşte Fıkıh-ı Ekber risaleleri, her ne kadar reddiyeci üsluptan kurtulamamış olsa da İslam İnanç Esaslarını Kur'ana ve Sünnete dayandırarak tespit eden ilk Akaid Risaleleridir. Biz bu makalemizde sadece adı "Fıkıh-ı Ekber" olarak konmuş risaleleri ele almış olacağız. Bu yüzden İmam Azam Ebu Hanife'ye nispet edilen ve sadece ravisinin ayrı olması nedeniyle *el-Fıkhu'l-ebsat* adıyla anıldığı ileri sürülen risalenin⁶ şerhlerini araştırmamızın dışında tuttuk. Şerhlerle olan ilgimiz, bu şerhlere esas olan ve Ebu Hanife'ye nisbet edilecek metinler sebebiyledir. Aslında o devirde Fıkıh-ı Ekber formatında ve başka ad altında bu güne kadar orijinalliğini koruyan daha mükemmel Akaid Risalesi de yazılmıştı.⁷

Fıkıh ve Fıkıh-ı Ekber:

İmam-ı Azam Ebû Hanife'ye ait olduğu kabul edilen tarife göre fıkıh, kişinin leh ve aleyhindeki şeyi bilmesidir. Geniş kapsamlı bu tarifin içerisine itikâdiyât, vicdâniyât ve ameliyât girmektedir. *el-Fıkhu'l-Ebsat*'ta geçtiğine göre Ebû Hanife, itikâdiyata tallük eden hususa "*el-Fıkhu'l-Ekber*" ismini vermiştir. Verilen bu isimden de anlaşılacağı gibi itikadî konulara, diğer vacibata nazaran bir üstünlük tanındığı açıktır. Nitekim Ebû Hanife, dinin asılları anlamında, yani temel inanç esasları anlamında kullandığı *el-Fıkhu'l-Ekber*'i "dinde fıkıh" olarak nitelerken, tafsîlî delillerden çıkartılmış bulunan

⁵ - Ahmed b. Hanbel (241/855), *er-Reddü ala'z-Zenadikave'l-Cehmiyye*; Buhari(256/870), *Efalü'l-İbad*; İbn Kuteybu(276/889), *el-İhtilaf fi'l-Lafz*; Darimi,280/893), *er-Reddü ala'l-Cehmiyye*. Bu risaleler için bkz. Akaidu's-Selef Külliyyatı, Dr. Ali Sami en-Neşşar nşr. İskenderiye, 1971)

⁶ - Doç Dr. İlyas Çelebi, İmam-ı Azam Ebu Hanife'nin İtikadî Görüşleri,s.31. Marmara Üniversitesi İlahiyat FakültesiVakfı Yayınları, 2. baskı.

⁷- Tahavi, "Beyanu Akideti Ehli's-Sünneti ve'l-cemaa" adlı Akaid risalesinin hicri 300 lerde yazıldığı tahmin edilmektedir.

fer'î hükümlere mahsus kılınan ıstılâhî manadaki fikhî ise "hükümlerde fikh" ve "ilimde fikh" diye tanımlar.⁸

Dinî konulardaki ameli ve vicdanî hususların itikadî bir zemin üzerine inşa edilmesi zarureti açıktır. Dinî uygulamaların temelinde itikat olmayınca, diğer hususlar Dine göre sonuç olarak bir değer arz etmez. Bu yüzden inanç esaslarına diğer dinî vecibeler arasında bir öncelik ve üstünlük tanınmış olup bu temel inanç esaslarını içine alan mesele ve konuları işleyen eserlere "el-Fıkhü'l-Ekber" denmesi uygun görülmüştür.

Ele aldıkları konulara, kullandıkları üslup ve cümle yapılarına bakarak da Fıkh-ı Ekber risalelerinin, değişik zaman ve şartlarda sırf Ehl-i Sünnet dışı mezhep ve fırkaların görüşlerine karşı reddiye için yazılmış oldukları söylenebilir. Üç ayrı fikh-ı Ekber risalesinin mevcudiyeti, her birinin muhteva, metot ve üsluplarının muhtelif oluşu, yukarıdaki düşünceyi doğrular mahiyettedir.

Fıkh-ı Ekber risaleleri, kısmen reddiyeci görünüm içinde olsa da Ehl-i Sünnet kelim ekolleri doğuncaya kadar, " Ehl-i Sünnet ve'l-cemaatin Akidesi"ni tespit ve müdafa ettiğine göre bu risalelerin muhteva yönünden değişiklik arz etmiş olabilmelerine karşılık metot itibariyle birlik göstermeleri beklenirdi. Görmek istediğimiz bu ortak özelliği üç ayrı Fıkh-ı Ekber risalesinde de tam olarak bulabilmek mümkün olmamıştır. Buna karşılık, Ehl-i Sünnet akidesinin tesbit ve müdafa döneminin en sonunda "Selef Metodu" ile yazılmış olan Akidetü'-t-Tahâvî'nin, söz konusu özelliği kendi içinde geniş çapta yansıttığını söyleyebiliriz. Şimdi biz, bu sonuncu risaleden sarf-ı nazar edip daha önce de belirttiğimiz gibi mevcut olan üç ayrı Fıkh-ı Ekber risalesini tanımaya çalışalım.

Fıkh-ı Ekber I :

İmam Azam Ebû Hanîfe'ye nispet edilen bu risale, İmamın yaşadığı dönemde münakaşası yapılan itikadî meselelerle ilgili olarak on kûsur bahis halinde kısa bir metinden ibaret olduğu anlaşılmaktadır. Bu bahislere ait başlıca konular, yani muhteviyat şöylece özetlenebilir:

Kebîre, tekfir, iman, el-Emru bi'l-Ma'rûf ve'n-Nehyu ani'l-münker, Kader, Ashap, Hz. Osman ve Hz. Ali meselesi, Fıkh-ı Ekberin (akîde) değeri, Ümmet kavramı, Tevella ve Teberra, Hz.

⁸ - Bu konuda geniş bilgi için bkz, Ebû Hanîfe, el-Fıkhü'l-Ebsat, M. Zahid el-Kevserî tahkiki, Mustafa Öz neşri (İmam Azam'ın Beş Eseri) İst. s.36 1981; Kemaluddîn Beyâzî, el-Usûlu'l-Munife li'l-İmam Ebî Hanîfe, s. Ragıb el- İsfahanî Müfredat, F-K-H md. ; Ebu'l-Beka, Külliyyat, s.499-500, Tehânevî, Keşşâfu Istilâhâtî'l-Funûn I/ 31; Bekir Topaloğlu, Kelam İlmi, s.47.

Mûsa ve Hz. İsa'nın peygamberlerden olup olmadığı yolundaki münakaşa, Allah'ın mekandan münezzehe oluşu meselesi, Allah'ın sıfatları ve iman mahalli meselesi...

Ancak Fıkh-ı Ekber (I)'in, bize kadar müstakil metin halinde gelmiş olduğunu bilemiyoruz. Ebu Muti el-Belhî (ö. 199/ 814) rivayeti ile gelen, "el-Fıkhü'l-Ebsat" adıyla bilinen ve şarihleri dahi hala tartışmalı olan⁹ bu eserde, Ebu Hanifeye isnat edilebilecek ifadeler, rivayetlerden ve şerhlerden seçilip çıkartıldığında ancak yarım sayfa kadar bir metin elde edilmiş olur.¹⁰ Ebû Mansur el-Mâtürîdî'ye (ö. 333/ 944) ait olduğu belirtilen ve Haydarabad'da basılan¹¹ muhtasar şerhte, Ebu Hanife'ye isnat edilebilecek olan asıl metin parantez içine alınarak belirlenmeye çalışılmıştır. Hans Daiber'in Ebû'l-Leys se-Semerkindî'ye ait el-Fıkh'ul-Ekber'in tahkikli neşrinde ise, şerhe konu olan ve Ebu Hanifeye isnat edilebilecek ifadeler ve tarifler, bold harflerle belirlenmiş olup on sekiz cümlelik bir metinden ibarettir. Bu şerhin aslında Ebû'l-Leys se-Semerkindî (ö. 373/ 983) tarafından yapıлып yanlışlıkla Mâtürîdî'ye nispet

⁹ - Züleyha Birinci, Ebu Muti Rivayetli el-Fıkhü'l-ekber Şerhinin Müellifi Meselesi, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Sayı 35 (2008/2) ;

¹⁰ - Hans Daiber neşrine ait Fıkh-ı Ekber(I) metni:

الفقه الأكبر (الأول) إستخراجاً من شرح الفقه الأيسر لأبي الليث السمرقندي

لا تكفر أحداً من أهل القبلة بذب لا تنفي أحداً من الإيمان .

تأمر بالمعروف و تنهى عن المنكر .

و تعلم أن ما أصابك لم يكن ليخطئك و ان ما أخطأك لم يكن ليصيبك .

و لا تتبرأ من أحد من أصحاب رسول الله صلى الله عليه و سلم ولا تولي أحداً دون أحد .

الفقه في الدين أفضل من الفقه في العلم يتعلم الرجل الإيمان والشرايع والسنن والحدود واختلاف الامة

ألايمان أن تشهد أن لا إله إلا الله و تشهد أن الله تعالى لم يفوض الايمان إلى أحد .

الإستطاعة التي يعمل بها العبد المعصية هي بعينها تصلح بعمل الطاعة وهو معاقب في صرف الإستطاعة التي أحدتها الله تعالى فيه و أمر بأن

يستعملها في الطاعة لا في المعصية .

لا يضركم جور من جار ولا عدل من عدل لكم أجركم وعليه وزره .

من آمن بجميع ما يؤمن به إلا أنه قال لا أعرف موسى وعيسى عليهما السلام أ مرسلين أم غير مرسلين فإنه يكفر .

من قال لا أعرف الله تعالى أقي السماء أم في الأرض فقد كفر . ونذكره من أعلى لا من أسفل لأن الأسفل ليس من الربوبية والالوهية في شيء .

من قال لا أعرف عذاب القبر فهو من الطبقة الخبيثة الجهمية .

إن الغالب ليس هو إلا الله الصانع جلت قدرته .

لا يوصف الله تعالى بصفات المخلوقين البتة وهو يغضب ويرضى , غضبه عقوبته ورضاه ثوابه .

إذا قطعت الإصبع يذهب الإيمان الى القلب .

¹¹ - Matbaatu Cemiyeti Dâirati'il-meârifî'l-Osmâniyye. II. Baskı, Haydarabat 1365/1946. Birinci baskısı 1321 de yapılmıştır. Brockelman'ın bu konuda verdiği bilgi, Wensinck'e dayanır. Bkz., G.A.L. S.I, s.170; Prof Dr. Saim Yeprem, İrade Hürriyeti ve İmam Mâtürîdî, 3. baskı, s.261 (Mâtürîdî'nin eserleri listesinde sayılan "Şerhu'l-Fıkhî'l-Ekber" için İA Mâtürîdî mdaddesine atfen "Mâtürîdî'ye ait olduğu çok şüphelidir" notu dışında eser hakkında bilgi verilmez.)

edildiği¹² kanaati, "biyografik kaynaklarda, Matürîdî'nin böyle bir şerh kaleme aldığına dair hiç bir bilgi bulunmamaktadır"¹³ şeklindeki bir not ile desteklenmiş olur. A. J. Wensinck, Matürîdî'ye ait olan ve fakat Mâtürîdî'ye nispeti ihmal edilmiş başka nüshanın da mevcut olduğunu söylese de,¹⁴ onun bu konuda bir iddia sahibi olmadığı açıktır.

Kevserî'nin neşrettiği el-Fıkhü'l-Ebsat (Fıkh-ı Ekber I), Ebu Mut'î ile Ebu Hanîfe arasındaki soru ve cevaplardan oluşan sohbet üslubundadır. Bu üslubun, ravilerinin de birtakım düzeltme ve ilaveleri ile yazılı bir metin formuna sokulduğunu tabir caiz ise bir senaryo geliştirildiğini söylemek mümkündür. Bu rivayetin bu şekliyle diğer şerhlere kaynaklık ettiği açıktır. Ebû Mutî'nin rivayetinde olup da Ebu Hanîfe'ye isnat edilecek metin ile Ebu'l-Leys Semerkandî'ye nispet edilen şerhin metni hacim ve ifade yönünden bazı farklılıklara sahip olsa da temelde aynıdır. Matürîdî'ye isnat edilen Fıkh-ı Ekber şerhi'nin her iki baskısındaki¹⁵ metinler için de aynı şey geçerlidir.

Ebu Hanîfe'ye daha sahih olarak isnat edilebilecek metinlerin tespitinde Fıkh-ı Ekber risalelerinin tasnifi önem arz etmektedir. Bu risaleler, A. J. Wensinck tarafından tasnif edilerek I. II. ve III. diye adlandırılıp yazarlarına nispet edilmiş durumdadır. Wensinck ayrıca risalelerin metnini konularına göre maddeleyip tercümesini ve şerhini de yapmıştır. Yapılan bu tasnifin, Fıkh-ı Ekber risalelerini tanıma kolaylık ve netlik getirdiğini söylemeliyiz. Zira bazı kaynaklarda Mâtürîdî'nin eserleri arasında bir Fıkh-ı Ekber şerhi olduğu kaydedilirken bu eserin, Ebû Hanîfe'ye nispet edilen iki fıkh-ı ekberden birincisine ait olduğu belirtilmez. Halbuki Wensinck bu hususa özellikle dikkat çeker¹⁶ ve kendisine has böyle bir bakış açısı ile yazar, meseleyi Fıkh-ı Ekber (I) 'in sıhhatine getirir. Neticede Ebû Mut'î el-Belhî tarafından Ebû Hanîfe'ye nispetle rivayet edilen *el-Fıkhû'l-Ebsat*'ı, Fıkh-ı Ekber (I) 'in esas kaynağı olarak görmek ister.¹⁷

Bütün bu tahminî ve istidlâlî kanaatler yanında düşünülmesi gereken bir başka husus daha vardır: Fıkh-ı Ekber adıyla Ebû Hanî-

¹² - DİA, 28/149-150

¹³ - Züleyha Birinci, a.g.e,s.64 (Kitabu't-Tevhid, Bekir Topaloğlu-Muhammed Aruçi, nşr. s. XXVI 'dan)

¹⁴ -A. J. Wensinck a.g.e. s.122.

¹⁵ - Şerhu'l-Fıkhî'l-Ekber (el-Ebsat) Haydarabad, 1321(32 sayfa), 1365 baskısı 28 sayfa.

¹⁶ - A. J. Wensinck a.g.e. s.122.

¹⁷ - A. J. Wensinck a.g.e. s.123.

fe'ye nispet edilen risaleden Mâtürîdî'ye intikal eden miktar, sadece yarım sayfa kadar bir metinden mi ibarettir? Yine Ebû Hanîfe'ye nispet edilen ve daha sonraları el-Fıkhu'l-Ekber (II) diye ele alacağımız, muhteva yönünden de birincisinden oldukça geniş ve zengin olan ve gelişmiş bir "Akaid Metni" hüviyeti arz eden bu risale, Mâtürîdî'ye intikal etmemiş midir? ¹⁸ Ayrıca Ebû Hanîfe'ye isnadı yönünden bu iki risaleden hangisi mevsuktur?

Fıkıh-ı Ekber risalelerinin şerhlerinde, bu risalelerin, sahih senetlerle Ebû Hanîfe'ye vardığı belirtilir.¹⁹ Zâhid el-Kevserî (ö. 1952) tarafından *el-Alim ve'l-Müteallim*, *el-Fıkhu'l-Ebsat* ve *Risâletu Ebi Hanîfete ilâ Osman el-Bettî'nin*, tahkikli neşri yapılmış ve metinlerin baş tarafına İmama varan senetler konmuştur. Kevserî, neşrettiği risalelerin ön sözünde ise İmam-ı Azam'ın oğlu Hammad'dan rivayet edilen Fıkıh-ı Ekber'in –ki buna Fıkıh-ı Ekber II dendiğine işaret etmiştik- Şeyhü'l-İslam Allâme Arif Hikmet'in Medine-i Münevver'deki kütüphanesinde, 226 numarada kayıtlı olan yazma nüshada râvî senedinin bulunduğunu kaydeder. Fakat nüshalar arasında önemli farklılıkların bulunduğuna ve bu risalenin tenkitli neşrine son derece ihtiyaç olduğuna işaret eder.²⁰ Ayrıca Kevserî, aslında Ebu'l-Leys es-Semerkindî'ye ait olup²¹ fakat yanlışlıkla Mâtürîdî'ye nispet edilen Fıkıh-ı Ekber'den söz ederken bu risalenin asıl adının *el-Fıkhu'l-Ebsat* olduğunu belirtir.²² Gerçekten de Mâtürîdî'ye nispet edilen "el-Fıkhu'l-Ebsat" için "el-Fıkhu'l-Ekber" de denmektedir.²³ Bu risalenin aslında Fıkıh-ı Ekber risalesi olduğu ancak Ebû Hanîfe'nin oğlu Hammad'dan nakledilen Fıkıh-ı ekberden ayırt edilmesi

¹⁸ - Fıkıh-ı Ekber II'nin, hicri IV. Asrın ortalarında kaleme alındığına dair ileri sürülen görüşlere itibar edilecek olursa, bu risalenin, Ebu Hanîfe'ye ait bir metin olarak Mâtürîdî'ye intikal etmesi ve kabul görmesi beklenemez.

¹⁹ - Mâtürîdî, *Şerhu'l-Fıkhi'l-Ekber*, s.2, Ali el-Kârî, *Şerhu'l-Fıkhi'l-Ekber*, s.14.

²⁰ - Kevserî, "İmam Azam'ın Beş Eseri" önsözü, s.6-7; el-Usulu'l-Münife li'l-İmam Ebi Hanîfe, Tahkik, Dr. İlyas Çelebi, s.8. (Bu şerhin dört ayrı yazma nüshasında, şerhe esas olan metinlerin nüsha farkları gösterilmişse de bu, esas itibarı ile şarih'in metinlerinin tahkiki anlamına gelebilir. Karşılaştırılan nüshaların ya değişik şarihlere ait olması ya da İmamın beş risalesinin de müstakil metinler halinde edisyon kritiklerinin yapılması umulurdu.); Bu risalelerin tenkitli neşri için belirtilen ihtiyaca bu gün bile hala aynı vurgu yapılmaktadır. Bkz. Doç. Dr. Ramazan Altıntaş, *İslami Araştırmalar Dergisi*, cilt 15, sayı 1-2/ 199- 2002.

²¹ -Son Yapılan bir araştırmada ise bu eserin Ebu'l-Ley es-Semerkindî'ye değil de Ata b. Ali el-Cüzcânî'ye nispetinin daha isabetli görüldüğü neticesine varılır. Bkz. Züleyha Birinci, a.g.e. s.72

²² - Kevserî, a.g.e. s.6.

²³ -Süleymaniye, Esad Ef., 1581/10; Ali Paşa, 1717/5; *Şerhu'l-fıkhi'l-ekber* (el-Fıkhu'l-eb-sat), Haydarabad, 1321.

için "el-Fıkhü'l-Ebsat " diye adlandırıldığını hatırlamalıyız.²⁴ Matüridi'nin şerhine esas olan metinler de Ebu Mut'î rivayetine dayanmaktadır. Bu takdirde "el-fıkhü'l-Ekber I" hem Matüridi hem de Semerkandî tarafından mı şerh edilmiştir? Şerhlere bakıldığında, mevcut bazı farklılıklara rağmen bunu söylemek de imkânsızdır. Öte yandan en son yapılan bir araştırmada "el-Fıkhü'l-Ebsat " olarak bilinen bu risale, en eski istinsah tarihini taşıması ve diğer argümanlar ile Ata b.Ali el-Cüzcani'ye (ö. 687/ 1288) isnat edilmektedir.²⁵ Halbuki Ebü'l-Leys se-Semerkandî'ye isnat edilmesinin de²⁶ delilleri ve haklı gerekçeleri sayılmaktadır. Bunlardan en önemlisi, Hans Daiber'in tahkikli neşridir.²⁷ Sözü edilen araştırmaların vardığı bu en son merhalede geriye, Ata b. Ali el-Cüzcani'ye nispet edilen nüshanın tenkitli neşri ile Hans Daiber'e ait tenkitli neşrin bir karşılaştırılması kalmıştır.²⁸

Şu kadarını söyleyelim ki Cüzcani'nin şerhinde, her konuda ve her bahiste, Ebu Muti rivayetine dayandığına dair atıflar yapılmaktadır. Bu davranış, diğer iki şerhte görülmez.

Fıkh-ı Ekber II :

Ebü'l-Müntehâ (ö. 1000/ 1592) ve Ali el-Karî (ö. 1014/ 1605) gibi âlimlerin şerhleriyle gelen ve müstakil metinler olarak da bolca bulunan el-Fıkhü'l-Ekber (II)'nin yukarıda da işaret edildiği gibi, şimdiye kadar tenkitli bir neşrinin yapıp yapılmadığını bilemiyoruz. Çeşitli tercümelemleri de bulunan bu risalenin en güvenilir metinleri, az önce adı geçen meşhur şerhlerdeki metinlerdir diyebiliriz. Şarihlerin ifadelerinden de anlaşıldığına göre, metin şerh edilirken, en az iki veya üç ayrı nüshaya müracaat edilmiştir. Buna rağmen bu gün, Fıkh-ı Ekber II'nin edisyon kritiği yapılmalı ve daha güvenilir bir metin ortaya konmalıdır. Çünkü Ali el-Karî ile Ebu'l-Müntehâ'nın, şerhlerine esas aldıkları metinlerde, kemiyet bakımından az da olsa keyfiyet yönünden çok önemli bazı farklılıklar mevcuttur. Meselâ: İmanın ziyade ve noksanlık kabul etmemesi ile

²⁴ -Kevserî, a.g.e. s.4. ; Muahmmmed Ebu Zehra da, es-Semerkandî'nin şerhettiği bu risalenin "el-Fıkhü'l-Ebsat" olması gerektiğini kaydeder. Bkz. Ebü Hanife, (Terc, Osman Keskiöğlü, Ank. 1962), s.; Doç. Dr. İlyas Çelebi, İmam Azam Ebu Hanife'nin İtiakadi Görüşleri, s. 31, 2. Baskı, 2000, İstanbul.

²⁵ - Züleyha Birinci, a.g.e, s.72

²⁶ - Doç. Dr. İlyas Çelebi, Ebu Hanife'nin kelamcılığı, İtikada dair Risaleleri ve Bunların Otantik olup Olmadıkları Meselesi, İmam-ı Azam Ebu Hanife ve Düşünce Sistemi Sempozyumu, s. 192, KURAV Yayınları, Bursa 2005

²⁷ - Hans Daiber, Abü'l-Leys es-Semerkandî's Commentary on Abü Hanifa al-Ffiqh al-absat, The Islamic Concept of Belief in the 4th/ 10th Century, Toyo- 1995.

²⁸ - Cüzcani'ye isnat edilen el-Fıkhü'l-Ekber (el-Fıkhü'l-Ebsat) şerhi, Züleyha Birinci tarafından tahkik edilmiş fakat henüz yayınlanmamıştır.

ilgili hususta, Ali el-Karî'nin metninde: "... iman artmaz ve eksilmez ..." ibaresi, Ebu'l Müntehâ'nın esas aldığı metinde önemli bir farkla: "İman artmaz ve eksilmez, fakat yakîn ve tasdik yönünden artar ve eksilir..." şeklinde yer almaktadır.²⁹ Buna karşılık Ali el-Karî aynı yerde imanın yakîn yönünden artabileceğini fakat tasdik yönünden artamayacağını beyan eder. Onun bu görüşünü Ebû Hanîfe'ye nispet etmek imkânsızdır. Zira ona göre imanın biricik rüknü olan tasdik, hiçbir şekilde artmaz ve eksilmez.

Fıkıh-ı Ekber risaleleri tercüme edilirken bilhassa bu türden farklılıklara dikkat edilmelidir. Meselâ Mustafa Öz tercümesinde Ebû'l-Müntehâ'nın itibar ettiği metin, tercümede esas alınmış olup metne sadık kalınarak tercüme edilmiştir.³⁰ Neticede Ebû Hanîfe'den menkul görüşe muhalif düşülmüştür. Bu durumda ya Ebû'l-Müntehâ'nın metni tahkik edilmek suretiyle tashih yoluna gidilmeliydi yahut tahkik neticesinde değişen bir şey olmazsa mütercim tarafından bir dipnotla meselenin izahı yapılmalıydı.

Fıkıh-ı Ekber II'yi, A. J. Wensinck'in konularına göre maddelere ayırıp İngilizceye tercüme ettiğini³¹ söylemiştik. Bu tip metinlerin yabancı dillere yapılan tercümesinden istifade etmenin ciddi yanlışlıklara ve eksikliklere yol açabileceği kanaatindeyiz. Ancak metnin tertibini bozmadan konulara göre maddelere ayırma işleminin orijinal bir usul olduğunu da itiraf etmeliyiz. Wensinck'ten önce kısa akaid metinlerinin bu tür tasnife tabi tutulduğunu bilemiyoruz. Ne olursa olsun, bu usul, kısa metinler üzerinde yapılan ilmî araştırmalarda büyük kolaylıklar sağladığından dolayı kabul görmüş sayılır.³²

Fıkıh-ı Ekber II, Fıkıh-ı Ekber I'e nazaran gerek konuları ve gerekse üslubu yönünden muahhar bir görünüm arz eder. Yine Ebû Hanife'ye nispet edilen el-Vasiyye ise bu ikisi arasında düşünülebilir. Bunlardan şöyle bir netice çıkarılabilir: Ebû Hanife'ye nispet edilen bu risaleler, mana olarak kendisine aittir denebilirse de, kalem alınmaları ve kompoze edilmeleri bakımından muhtelif zamanlara ve ayrı şahıslara ait olmaları söz konusudur. Bu hususta ilk ve en ileri sözü öyle sanıyoruz ki, A. J. Wensinck ve ona tabi

²⁹ - Ali el-Kârî, a.g.e., s.87; Ebu'l Münteha, Şerhu'l-Fıkhi'l-Ekber, s.58.

³⁰ - İmam Azam'ın Beş Eseri (çeviren: Mustafa Öz) s.70.

³¹ - Wensinck, a.g.e.; s.188-197.

³² - Muhammed Nasiruddin el-Elbanî, el-Akîdetu't-Tahâviyye Şerhi, Züheyr eş-Şâviş neşri, I. Baskı, Beyrut 1978; (Tahâvî'nin Akîde'si aynı usule göre maddelenmiştir. Biz, onun bu tasnifine uyararak Akîdetu't-Tahâvî'nin edisyon kritiğini ve tercümesini yapmış bulunuyoruz. Bkz. Ehl-i Sünnet İnanç Esasları Tahavi ve Akaid Risalesi, Seha Neşriyat, 1997 İst.)

olan Montgomery Watt söylemiştir. Bu kişilere göre Fıkh-ı Ekber I, hicri ikinci asrın ortalarında yaşayan Ehl-i Sünnet mensubu zahit kimselerin itikatlarının bir ifade şeklidir.³³ el-Vasiyye ise bundan bir asır sonra kompoze edilmiş olmalı. Fıkh-ı Ekber II, hicri dördüncü asrın ortalarında kaleme alınmış olabilir.³⁴ Tamamen ilgisiz kalamayacağımız bu ifadeler ve kanaatlerin, söz konusu akait risalelerinin muhteva ve üslubuna bakılarak söylenmiş olduğunu anlıyoruz. Gerçekten de elimizde mevcut olan Fıkh-ı Ekber II, Fıkh-ı Ekber I 'e ve el-Vasiyye'ye göre muahhar sayılabilecek terimleri muhtevîdir. Meselâ; Allah'a "Şey" denilebileceği, ancak O'nun, diğer şeyler gibi olmadığı; varlığının "*cisim, cevher ve araz*"dan uzak olduğu ifade edilirken daha çok Mutezile gibi mezheplerin kullandığı terimlere şahit oluyoruz. Yine Allah'a ait sıfatların iptalinin, Kaderiye ve Mutezile'nin görüşü olduğu belirtilmektedir.³⁵ Ayrıca, "Sükûn"un da "Hareket" gibi fiil olduğu ifade edilmek suretiyle³⁶ felsefi ve Kelâmî üslubun kullanılmış olduğu söylenebilir.

"Mürctie'nin dediği gibi iyiliklerimiz makbul, kötülüklerimiz affedilmiştir demeyiz"³⁷ sözü, Ebû Hanife'den sonra kelâmî bir ekol haline gelmiş olan Mürctie'ye karşı reddiye olarak söylenmiştir. İman'da "İrca" yı, amellerde de "Cebr" i kabul eden Mürctie³⁸'nin on iki fırkaya ayrıldıkları sayılmış olup daha çok imanın tarifinde ihtilaf ettikleri belirtilmektedir.³⁹ Ebû Hanife ve talebeleri de imanı tarif etmelerine göre Mürctie'nin dokuzuncu fırkası olarak zikredilirler.⁴⁰ el-Eş'arî'den (ö.324/ 936) yarım asır sonra vefat eden el-Malatî (377/ 987) Hanefî ekolünün irca töhmetinden kurtulmuş olması kanaatiyle Hanefîleri Mürctie'nin bir fırkası olarak zikretmez ancak yine de "İman artmaz ve eksilmez" diyenlerin Mürctie'den olduğunu beyanla onların bu görüşünü reddeder.⁴¹ Netice olarak diyebiliriz ki Ebû Hanife ve onun sistemini takip edenler, bilhassa imanın tanımı ve evsafı hakkındaki görüşlerinden dolayı hicri dördüncü asrın bazı müelliflerince Mürctie olarak tanıtılırken hicri ikinci asrın ortalarında Mürctie'ye reddiyede bulunması oldukça müşkül

³³ - Montgomery Watt, Free Will and Predestination in early İslam, s.7-8.

³⁴ - A. J. Wensinck, a.g.e., s.264.

³⁵ - Fıkh-ı Ekber II, (İmam Azam'ın Beş Eseri, Mustafa Öz Neşri), s.59; Doç.Dr. İlyas Çelebi, "Ebu Hanife'nin Kelamcılığı, İtikada Dair Meseleleri ve Bunların Otantik olup olmadığı Meselesi" konulu makale, İmam-ı AzamEbu Hanife ve Düşünce Sistemi, s.189-191, KURAV Yayınları, 2005.

³⁶ - Fıkh-ı Ekber II. a.y., s.60.

³⁷ - Fıkh-ı Ekber II. a.y., s.61.

³⁸ - Bağdâdî, el-fark (Muhammed Muhyiddin Abdulhamid neşri), s.59

³⁹ - el-Eş'arî, Makalat (Ritter Tahkiki), s.46.

⁴⁰ - el-Eş'arî, a.g.e. I, 132-133.

⁴¹ - Malatî, et-Tenbih (Zâhid el-Kevserî tahkiki), s.46.

görülmektedir. Fakat Fıkh-ı Ekber II 'nin, hicrî dördüncü asrın ortalarında yazıldığını iddia eden görüşe kulak verecek olursak söz konusu müşkilin bir anlamda çözülebileceği söylenebilir.

Fıkh-ı Ekber II'de geçtiği belirttiği belirtilen muahhar ifade ve tabirlerin Fıkh-ı Ekber I ve el-Vasiyye'de geçmediğini müşahede ediyoruz. Bu da, Fıkh-ı Ekber II'nin diğer iki risaleden daha muahhar olduğunu göstermesi açısından önemlidir. Zaten Fıkh-ı Ekber II'nin üslubu, Ebû Hanife'nin zamanına nispet edilemeyecek kadar kelâmî olup konuları itibariyle de daha çok reddiyecedir. Yani konulara bakış açısı, yaşadığı dönem itibariyle selef metodu açısından yadırganacak derecede cidalci ve reddiyecedir.⁴²

Her ne kadar Fıkh-ı Ekber II'nin ve el-Fıkhü'l-Ebsat'ın ravi zinciri belirtile⁴³ ve raviler sika olsa da, bu metinlerin tam olarak Ebû Hanife'ye isnadının sahih olduğuna kesin delil teşkil etmeyebilir. Zira risaleyi kaleme alan müellif belli değildir. Bu konuda bize kesin bir ölçü veren örnek, Tahavi (ö. 321/ 933) ve kaleme aldığı Akîde'sidir. Tahavi, "Beyanu Akideti Ehli's-Sünneti ve'l-Cemaa" adı altında kaleme aldığı görüşleri, Ebu Hanife Nu'man b. Sabit el-Kufi, yani İmam-ı Azam ve iki talebesi olan Ebu Yusuf (ö. 182/ 798) ile İmam Muhammed'in (ö. 189/ 805) görüşlerine uygun olarak yazdığını ve açıkladığını beyan eder. İmameynin talebelerinden Hilal b. Yahya (ö. 245/ 859) ve İsa b. Eban (ö. 280/ 893) gibi birçok fukahanın, Tahavi'nin hocaları olduğu bilinmektedir.⁴⁴ Tahavi'nin Akidesinin dayandığı kaynaklar olarak bu beyanından sonra "Akide"si için daha başka senet aramaya gerek kalmamıştır.

Fıkh-ı Ekber III :

Üçüncü Fıkh-ı Ekber ise İmam Şafii'ye (204/ 819) nispet edilir. Bu risale, ilk iki Fıkh-ı Ekber'den daha muahhar görünüm arz eder. Tasnif yönünden ve ifade bakımından muahhar olduğu açıktır. Risalenin, bizzat İmam Şafii tarafından kaleme alındığını söyleyemiyoruz. Kâtip Çelebi'ye göre bu risale, daha sonraki Şafii âlimlerince

⁴² - Zaten Ebû Hanife'nin olarak bilinen akaid risalelerinin İmama nisbetinin sahih olmadığı yolundaki görüşü (Bkz. Keşmirî, Haşiyetu'l-Bedri's-Sârî ilâ Feyzi'l-Bârî, I, 45) tenkid edebilmiş değiliz. Bizim araştırmalarımızda Keşmirî'nin bu görüşüne uygun düşmektedir. (Bkz. Dr. Arif Aytakin Tahavi'nin Akidesi ve selef Akidesindeki yeri, ilgili bölümleri).

⁴³ -Doç Dr. İlyas Çelebi, a.g.y. s.189

⁴⁴-Dr. Arif Aytakin, Tahavi, Akidesi ve Selef Akidesindeki Yeri adlı Tez,Kitabevi yayınları, 1996. (Tahavi'nin Akidesi, başta Ebu Hanife'ye nisbet edilen risaleler olmak üzere konular , "Selef Metodu" açısından mukayese edilir. Bu mukayeselerde de görüleceği gibi, İmam-ı Azam'dan gelen Akideye dair en güvenilir metin, Tahavi'nin Akidesidir. Bu gerçeğe, Ebu Hanife'den Tahavi'ye kadar gelen hoca – talebe zinciri sağlam bir delil teşkil eder.

yazılıp imamlarına nispet edilmiş olmalıdır.⁴⁵ A. J. Wensinck de Fıkh-ı Ekber (III)'ün on birinci asra ait olduğunu, gerçekte İmam Şafii ile ilgisinin bulunmadığını söylemek ister ve bu küçük eserin akaid risalesinden daha çok bir kelâm çalışması olabileceğine işaret eder.⁴⁶ Wensinck, bu risalenin de muhtasaran maddeler halinde tercümesini yapmıştır. Eserin 1900 tarihli Kahire baskısını bulamadığını esefle kaydetse de⁴⁷ bu eser elde mevcuttur.⁴⁸ Mevcut olan bu baskıya göre oldukça kısa bir tetkik neticesinde Fıkh-ı Ekber III hakkında şu bilgiyi verebiliriz.

Eser, 17 satırlık 40 sayfadan ibarettir. Eser, 63 baptan müteşekkildir. İlk babı "İlim", son babı ise "Ashap" hakkındadır. Her faslın ilk cümlesi, önceki Fıkh-ı Ekber risaleleri ve Tahavî'nin Akaid'e sine az çok benzerlik arz eder. Fakat "va'lemû" (bilmiş olunuz ki) tabiriyle başlar. Bu tabir, önceki risalelerin hiç birinde görülmez. Her faslın başındaki ilk cümleler seçilip bir araya getirilmiş olsa, belki İmam Şafii zamanına az çok uyabilecek bir metin elde edilebilir. Her faslın başındaki ilk cümleleri takip eden diğer ifadeler de serh mahiyetindeki izahlar olarak kabul edilebilir.

Fıkh-ı Ekber III'ün, Kelâm ilmine başlangıç olarak okutulabilecek vasat bir metin olduğu ve kelâmî metinlere giriş mahiyetinde İlahiyat Fakültelerinde ders kitabı olarak okutulabileceğini söyleyebiliriz.

Sonuç:

Bilindiği gibi klasikler, ilim dalları ve disiplinler için oldukça önemlidir. "Akaid Metinleri de İslamî ilimlerin inanç esasları konusundaki önemli klasiklerindedir. Fıkh-ı Ekber risaleleri bu açıdan değerlendirilmelidir. Her dönemde söz konusu olabilecek çeşitli inanç ve fikir akımlarına karşı en etkili stratejiyi oluşturan ve savunma hattını belirleyen kabuller, "Akaid" metinlerine geçmiştir. Kelam ve Cedel ilminin mucidi sayılan Mutezileden sonra Ehl-i Sünnet Kelam ekolünün doğuşuna kadar yaklaşık birbuçuk asırlık süre zarfında, başka bir deyişle Ebu Hanife ile başlayıp Tahavi ile sona eren dönemde, Ehl-i Sünnetin ilk Akaid klasikleri teşekkül etmiştir. Acak Ebu Hanife'ye nisbet edilen risalelerin hemen hemen hiç birinin müellifi ve telif tarihi kesin olmadığı gibi değişik müellif-

⁴⁵ - Kâtip Çelebi, Keşfu'z-Zunûn II, 1287. (Tahavi'nin yaptığı gibi, görüşler İmama nispet edilip müellifinin adı zikredilebilirdi. Bu bilimsel metodun aksine davrananların, "Görüşlerini İmama söyletmek" gibi bir yöntem uyguladıkları söylenebilir.

⁴⁶ - Wensinck, a.g.e. s.264-265.

⁴⁷ - Wensinck, a.g.e. s.265 dipnot 1.

⁴⁸ - Bkz. Süleymaniye, İzmirli İsmail Hakkı, 894.

lere isnat edilen şerhlerin de tamamının edisyon kritikleri yapılmadığı için metinlerin mevsukiyeti de kesin değildir. Öyleyse öncelikle Ebu Hanife'ye ve diğer imamalara nispet edilen Akaid risalelerinin tahkikli neşirleri yapılmalıdır. Böyle bir çalışmadan sonra ancak Ebu Hanife'ye ait olduğu iddia edilen risalelerin mevsukiyetinden söz edilebilir. Bu tür bir çalışmada Hangi görüşün Ebu Hanife'ye ait olduğu konusunda bize ışık tutacak olan en önemli ölçü ise Tahavi'nin Akidesidir diyebiliriz. Ebu Hanife, İslam inanç esaslarını müdafa etmek için reddiyeci bir üslup kullanmak zorunda kalmış olabilir. Ancak biz onun esas tavrının ve metodunun öncelikle Akaid ilminin temellerini belirlemekten ibaret olduğunu söylemek zorundayız. Ebu Hanife'nin temellendirdiği bu ilim, Tahavi'de olgunlaşmış ve neticede bir Akaid klasiği doğmuştur.

Akâidesindeki bu özelliği nedeniyle, metinler arasında Tahâvî'nin "*Akîde*"sine öncelik verilmesi gerektiği kanaatindeyiz. Çünkü bu "*Akîde*"nin, Hanefi ekolünün itikadî görüşlerini en sahil bir şekilde tespit etmesi yanında, selef metoduna göre kaleme alınmış olup "*Eslem*" üslubu da başarı ile temsil etmektedir. Ayrıca ilk iki Fıkh-ı Ekber risaleleri ve *el-Vasiyye* kadar geniş çaplı reddiyeci ve cedelci olmayıp itikad esaslarını daha aksiyoner olarak ele alır.